

نگاهی به عاشورا پژوهی در غرب

عبدالحسین حاجی ابوالحسنی

و

محمد نوری

مقدمه

به حادثه غم انگیز کربلا و شهادت مظلومانه حسین بن علی (ع) (۴-۶۱ ق) بسیاری از متفکران و پژوهشگران غرب توجه کرده‌اند. صرف نظر از انگیزه‌های روانی و فکری وقتی به کارنامه عاشورا نگاری آنان می‌نگریم، می‌بینیم که کانون پژوهشی آنها معطوف به چند نکته و به عبارت دیگر رویکرد آنان متوجه چند مقوله بوده است: مظلومیت شخصیت و خانواده امام حسین (ع)؛ وقوع چنین حادثه زشت و قبیحی در نظام سیاسی با نام اسلام؛ عملکرد حکومت دارای عنوان اسلام در مورد مخالفان سیاسی و فرهنگی؛ خط مشی و تاکتیک‌های امام به عنوان رهبر مخالفان نظام حاکم؛ جریان‌های معارضه‌جو در دولت اسلامی.

تحلیل‌های پژوهشگران غرب عمدتاً در چارچوب پنج محور مزبور شکل گرفته است.

در سه دهه اخیر و با رونق و گسترش حرکت‌های انقلابی در جهان اسلام و بازسازی اندیشه‌های قیام طلبانه بر اساس رخداد طف، پژوهشگران غرب رویکردهای جدیدی به آموزه‌های کربلا ارائه کردند. البته پژوهشگران مسلمان و کلاً ادبیات عاشورا نگاری مسلمانان در دهه‌های اخیر هم، دچار تحول و قرائت‌های جدیدی از این واقعه شده است. اما غربی‌ها، آبخور این ادبیات و روش جدید تحقیقاتی را بنیادگرایی اسلامی دانستند و جامعه‌شناسی عمومی و علمی شیعه را زمینه مساعدی برای بسط این اندیشه‌ها یافتند.

در این مقاله فقط به معرفی منابعی که در غرب و از سوی پژوهشگران غربی منتشر شده می‌پردازیم. از این رو آثاری که پژوهشگران غیر مسلمان شرقی یا خاورشناسان شرق ارائه کرده‌اند از

قلمرو خارج است.^۲ دوم آن که فقط منابع مهم اساسی، نه ژورنالیستی و سست، در قلمرو بحث است و منظور نگاشته‌هایی است که در قالب مرجع نگاری ارائه شده یا نوشته‌هایی که مبنا و پایه بسیاری از پژوهش‌های بعدی قرار گرفته است. این نوشته‌ها به ترتیب تاریخ انتشار معرفی می‌شوند. روش این گونه است که ابتدا به معرفی مختصر نویسنده و آثار مهم مربوط وی می‌پردازیم، آن‌گاه کارنامه عاشورا نگاری او ارائه می‌شود. البته نباید توقع داشت که زندگی‌نامه هرکس به تمامی و جامعیت عرضه شود. هم‌چنین به نقد آثار عاشورا نگاری غربی‌ها نپرداخته‌ایم و فقط به شیوه توصیفی عمل شده است.^۳

ترجمه‌ها و تصحیح‌ها

آگاهی خاورشناسان به میراث علمی مسلمانان در زمینه عاشورا نگاری، ابتدا از طریق ترجمه آثار یا در جریان تصحیح این آثار انجام یافت. طبق گزارش سزگین، هاینریش فردیناند وستفلد^۴ کتاب *مقتل الحسین (ع)*، ابی مخنف را به آلمانی ترجمه کرد.^۵

نوشته والیبری در بخش *مأخذ مقالة دائرة المعارف اسلام*، به گونه‌ای است که اشاره به ترجمه آلمانی کتابی از ابن طاووس دارد. متن نوشته والیبری این چنین است:

ابن طاووس، علی بن موسی نویسنده متنی که ترجمه آن در کتاب زیر آمده است:

Der Tod Des Husein Ben Ali Und Die Rache, Ein Arabischen His Torischer Roman, Aus Dem.

وستفلد این ترجمه را در گتنگن، به سال ۱۸۸۳ میلادی در جلد سی‌ام *Abh. G. Gott* منتشر کرده است.^۶

جمع بین گزارش سزگین و والیبری این است که، وستفلد دو کتاب یا بخش‌هایی از دو کتاب ابی مخنف و ابن طاووس را ترجمه کرده است. البته با توجه به حجم زیاد این دو اثر، این گزارش‌ها را باید با تردید نگرست. اصل ترجمه را برای دآوری نهایی به دست نیاوردیم.

غیر از دو اثر مزبور، که خبر ترجمه آلمانی آنها در دسترس است، کارنامه تصحیح و ترجمه خاورشناسان در زمینه منابع عمومی تاریخ اسلام گسترده‌تر است. بسیاری از منابع تاریخ که مشتمل بر حوادث کربلا و عاشورا هم بود، به دست آنان ترجمه یا سامان یافت و بدین وسیله، غرب با میراث عظیمی از عاشورا نگاری مسلمانان آشنایی یافت. در این جا فقط نمونه‌هایی را معرفی می‌کنیم:^۷

ترجمه انگلیسی کتاب *الإرشاد* شیخ مفید، دستمایه‌ای برای مطالعات و پژوهش‌های خاورشناسان درباره کربلا و امام حسین (ع) بوده است.^۸ برای نمونه مقالة *Husayn Ibn Ali* در *دائرة المعارف جهان نوین اسلام*، بسیار و امدار این اثر است.^۹

هاوارد، تاریخ طبری (بخش خلافت یزید بن معاویه) را به انگلیسی ترجمه کرد^{۱۱} و وقتی در اختیار پژوهشگران قرار گرفت، در عاشورا پژوهی آنها هم مؤثر افتاد^{۱۲}. متن تاریخ طبری برای اولین بار به کوشش دخویه^{۱۳} و با همکاری بارت، نولدکه، لوت، ملرو گویدی بین سال‌های ۱۸۷۹-۱۸۹۸ در لیدن منتشر شد. هم‌چنین دخویه گزیده‌ای از مطالب تاریخ طبری، که مربوط به سال‌های ۶۵-۹۹ قمری و شامل حوادث کربلا هم بود منتشر کرد.^{۱۴}

انساب الأشراف بلاذری (- ۲۷۹ق)، از متون کهن و اصیل تاریخ اسلام است که خاورشناسان متعدد در تصحیح و چاپ آن کوشیدند. یک جلد که موضوع آن علی بن ابی‌طالب و فرزندان است به کوشش مادلونگ چاپ شد^{۱۵}.

متن دیگری که مورد اهتمام مستشرقان قرار گرفت، *تجارب الأمم و تماقب الهمم* ابن مسکویه (- ۴۲۱ ق) است. هنری فردریک آمدروز^{۱۶} (۱۸۵۴ - ۱۹۱۷م) مستشرق انگلیسی آن را تصحیح و چاپ کرد و مارگولیوت^{۱۷} (۱۸۵۸ - ۱۹۴۰م) در برخی قسمت‌ها با آمدروز همکاری داشت و خلاصه‌ای از این کتاب را هم بعداً به انگلیسی ترجمه کرد^{۱۸}.

برخی کتاب‌های کهن دیگر که مورد اهتمام خاورشناسان قرار گرفت و یا ترجمه گردید عبارتند از: *الفنوح* از ابن اعثم کوفی، *الکامل فی التاریخ* از ابن اثیر، *المختصر فی أخبار البشر* از ابی الفداء و *مروج الذهب و معادن الجواهر* از مسعودی.

محققان غرب، تقریباً اکثر منابع کهن تاریخی مسلمانان را منتشر کرده‌اند که آوردن اطلاعات همه آنها بسیار طولانی است^{۱۹}.

نوشته‌های تحلیلی

عاشورا پژوهی غربی‌ها در قالب نوشته‌های کلاسیک و علمی و تحلیلی، به نیمه دوم سده نوزدهم میلادی مربوط است. اما این نوشته‌ها در لابه‌لای کتاب‌ها آمده و مستقل نبوده است. ویژگی دیگر این پژوهش‌ها این است که با روش تاریخی و اتکا بر منابع تاریخی تدوین شده است.

از نیمه دوم سده بیستم به تدریج شاهد تحولی در عاشورا پژوهی غربی‌ها هستیم. اولاً کتاب‌ها و مقالات مستقل در این زمینه ارائه شد. دوم آن‌که تنوع موضوعی و روشی پیدا شد و پژوهشگران فقط به روش تاریخی و توصیفی اکتفا نکردند بلکه با شیوه‌های تعلیل حوادث از منظرهای جامعه‌شناسی و علوم سیاست، مانند بررسی‌هایی در زمینه آداب و رسوم اجتماعی همچون - تعزیه - به تحلیل جامعه‌شناختی و روانی این آداب و رسوم و حتی تعارض‌های مذاهب اسلامی در این زمینه پرداختند.

در این بخش مقاله ابتدا به پژوهش‌های قدیمی‌تر و پس از آن به دستاوردهای پژوهشی مستقل و جدیدتر غرب می‌پردازیم.

هاینریش فردیناند وستنفلد (۱۸۰۸ - ۱۸۹۹م)

خاورشناس آلمانی و متخصص در تاریخ اسلام و ادبیات عربی است.^{۱۹} مدارج علمی را در دانشگاه‌های هانور و برلین به پایان برد. اولین پژوهشگری است که مقتل نگاری را با انتشار مقالهای دربارهٔ *مقتل الحسین (ع)* ابداعی مخفف به غرب شناساند.^{۲۰} کار دیگر او ترجمهٔ همین اثر به آلمانی بود^{۲۱} که قبلاً معرفی شد.

اگست مولر^{۲۲} (۱۸۴۸ - ۱۸۹۲م)

فرزند شاعر بزرگ آلمانی ویلهلم مولر است. فارغ التحصیل زبان‌های شرقی از دانشگاه لیپزیک و دانشگاه وین است. کتاب‌ها و مقالات فراوانی در زمینه‌های گوناگون تاریخ اسلام نوشت. کتاب *اسلام در شرق و غرب* که در واقع اتمام کار ناتمام تولدکه بود، یکی از آثار مهم اوست. بخشی از این اثر دربارهٔ حسین بن علی (ع) است. از نظر قدمت از اولین پژوهش‌هایی است که ماجرای طف را مطرح کرد.^{۲۳}

یولیوس ولهاوزن^{۲۴} (۱۸۴۴ - ۱۹۱۸م)

از خاورشناسان سرشناس آلمانی است که از دانشگاه گتنگن^{۲۵} آلمان در رشتهٔ زبان‌های شرقی فارغ التحصیل شد. علاقهٔ زیادی به تاریخ اسلام داشت به همین دلیل مثلاً بخشی از کتاب *مغازی واقعی* را با عنوان محمد (ص) در مدینه، به آلمانی ترجمه کرد که در برلین، ۱۸۸۲ منتشر گردید. کتاب دیگری با نام *مقدمه‌ای بر تاریخ اسلام*^{۲۶} نگاشت. از ۱۸۸۷ به تصحیح *تاریخ طبری* پرداخت. اما در دو اثر از حسین بن علی (ع) و حادثه کربلا به تفصیل سخن گفت: یکی کتاب *معارضه جویی احزاب سیاسی و دینی در اسلام*، که در سال ۱۹۰۱ منتشر گردید.^{۲۷} دوم، کتاب *دولت عربی از ظهور اسلام تا پایان دولت اموی و سقوط آن*^{۲۸} که در برلین در سال ۱۹۰۲ منتشر شد. ولهاوزن از نگاه تاریخی، جامعه‌شناسی و کلامی به نقش حسین بن علی (ع) در دورهٔ خلافت اموی پرداخته است. گراهام ویر^{۲۹} این اثر را به انگلیسی ترجمه کرد و در کلکته با عنوان *سلطنت عرب و سقوط آن*^{۳۰} منتشر گردید. همچنین دوبار به عربی ترجمه شد. ترجمهٔ نخست را یوسف العش از انگلیسی انجام داد و در دمشق، ۱۹۵۶ منتشر ساخت. ترجمهٔ دوم را محمد عبد الهادی ابوریاده از متن آلمانی و انگلیسی در قاهره، ۱۹۵۷ نشر داد.

کتاب *معارضه جویی احزاب سیاسی و دینی در اسلام*، مفصلاً به مخالفت‌های خوارج و شیعه با خلافت مرکزی پرداخته است و حدود چهل صفحه از این اثر دربارهٔ حسین بن علی (ع) است.^{۳۱} ولهاوزن که عمرش را در مطالعه و پژوهش دربارهٔ تاریخ سامی و عرب و به ویژه تاریخ صدر اسلام گذراند، تأثیر به سزایی در حوزه‌های تحقیقاتی غرب داشت و نوشته‌های او به ویژه در مورد حسین بن علی (ع)، مبنای بسیاری از کارهای بعدی قرار گرفت.^{۳۲}

هنری لامنس^{۳۲} (۱۸۶۲ - ۱۹۳۷م)

اصالتاً فرانسوی است ولی در بلژیک متولد شد. در ۱۸۷۸ به جامعهٔ رهبانیت گرایید. از فارغ التحصیلان دانشگاه قدیس یوسف (سنت ژوزف) بیروت در رشتهٔ ادبیات عرب است. مقالات و کتاب‌های متعدد در موضوعات تاریخ اسلام دارد. اولین نگارشی که در آن به حسین بن علی(ع) پرداخت، کتاب *فاطمه و فرزندان حضرت محمد*^{۳۳} است که در رم به سال ۱۹۱۲ انتشار یافت.^{۳۴} پس از آن بود که در زمرهٔ نویسندگان *دائرة المعارف اسلام* لندن قرار گرفت و مقالهٔ «حسین بن علی(ع)» را نگاشت. در این مقاله از کتاب *فاطمه و فرزندان حضرت محمد* بسیار استفاده کرد.^{۳۵} ابراهیم زکی خورشید آن را به عربی ترجمه کرد و احمد محمد شاکر نقدهایی بر مطالب آن نگاشت که در پاورقی مقاله آمده است. در ویرایش دوم *دائرة المعارف اسلام*، مقالهٔ لامنس حذف شد و مقالهٔ جدیدی از وشیا والیبری^{۳۶} جای آن را گرفت. کار والیبری، که به صورت مقالهٔ بلندی در آن *دائرة المعارف* منتشر شد، را می‌توان آخرین و مهم‌ترین پژوهش غربی‌ها دربارهٔ حسین بن علی(ع) دانست.^{۳۷} لامنس کتاب حجیمی دربارهٔ یزید نگاشت. عنوان این اثر، *خلافت یزید اول* است^{۳۸} که انتشارات کاتولیکی در سال ۱۹۲۲ چاپ کرد.^{۳۹} حدود یک پنجم یعنی صد صفحهٔ این اثر، دربارهٔ حسین بن علی(ع) است. گویا پیش از این بخشی یا فشرده‌ای از این کتاب در مجلهٔ *MFO* (مجلده، ۱۹۱۱ ص ۸۰-۱۲۹) منتشر شده است.

پیش از این دو اثر، کتاب دیگری با عنوان *حکومت خلیفهٔ اموی معاویه اول* در ۴۴۸ صفحه در پاریس به سال ۱۹۰۶ منتشر کرد^{۴۰} که به شخصیت و قیام امام حسین(ع) هم پرداخته است. آثار لامنس را می‌توان از مهم‌ترین آثار در اوایل نیمهٔ اول سدهٔ بیستم دربارهٔ امام حسین(ع) در اروپا به حساب آورد به طوری که پژوهشگران پس از او، بسیار بر آن آثار اعتماد و اتکا داشته‌اند.

دوایت دونالدسون^{۴۱}

خاورشناس بریتانیایی است که پژوهش‌های زیادی دربارهٔ شیعه انجام داد و کتاب *عقیدهٔ شیعه در امامت* را در سال ۱۹۳۱ منتشر کرد. پس از آن کتاب *مذهب شیعه* را در ۱۹۳۳ به چاپ سپرد.^{۴۲} بخشی از این اثر دربارهٔ امامت و حسین بن علی(ع) است.

الساندرو بوسانی^{۴۳} (- ۱۹۲۱م)

از خاورشناسان بنام ایتالیایی است.^{۴۴} آثار فراوانی در موضوعات تاریخ اسلام و ایران پس از اسلام دارد. کتاب *ادیان ایران*^{۴۵} از جمله آثار مهم او به شمار می‌آید. در این اثر به تاریخ پیدایش و تحول مذهب تشیع در ایران و اعتقادات مردم این سرزمین می‌پردازد. بخش مهمی از کتاب دربارهٔ امام حسین(ع) و عاشورا و کربلاست.

از خاورشناسان ایتالیا و استاد دانشگاه ناپل^{۲۸} ایتالیا در رشته تاریخ اسلام است. در کشورهای اسلامی عمدتاً از طریق کتاب *تاریخ اسلام* کمبریج شناخته شده است. قسمت مربوط به خلافت امویان در بخش اول کتاب را، او نوشت. قسمت‌های دیگر این بخش را مونتگمری وات و سورول نوشتند. او در این قسمت به ماجرای کربلا و عاشورا پرداخته است. از آن‌جا که *تاریخ اسلام* کمبریج^{۲۹} از منابع پژوهشی و از متون درسی دانشگاه‌های غرب است، نوشته‌های والیبری توانسته است در سطح وسیع گسترش یابد و تأثیر گذارد.

کار دیگر والیبری، مقاله بلند او در *دائرة المعارف اسلام* لندن با عنوان *حسین بن علی (ع)*^{۵۰} است. این مقاله را می‌توان آخرین اثر مهم عاشورا نگاری در فرهنگ غرب دانست.

تحقیقات مهم جدید غربی‌ها عبارتند از:

۱. شوبل، کتاب *کربلا سرزمین مقدس از دیدگاه شیعیان آمریکایی شمالی* را در ۱۹۹۶ منتشر کرد^{۵۱}. پیش از آن، کتابی با عنوان *مراسم دینی در اسلام معاصر درباره آداب و رسوم شیعیان به ویژه مراسم عاشورا در آسیای جنوبی* را ارائه نمود^{۵۲}.
۲. فیر، اثری با عنوان *مراسم عاشورا در میان مسلمانان اهل سنت* نوشت که در ۱۹۹۵ منتشر شد^{۵۳}.
۳. *دائرة المعارف اسلام* چاپ لندن سه مقاله «حسین بن علی (ع)»، «عاشورا» و «کربلا» را در بین مقالات خود ارائه کرد^{۵۴}.
۴. پیتر چلکووسکی کتاب *تعزیه* را درباره نمایش‌های دراماتیک در زمینه عاشورا و کربلا منتشر کرد^{۵۵}. این کتاب مجموعه‌ای از مقالات نویسندگان غربی و ایرانی است. این اثر را داود حاتمی به فارسی ترجمه و با عنوان *تعزیه هنر بومی پیشرو ایران* منتشر کرد^{۵۶}.
۵. دیوید پیناولت، اثری با عنوان *اسب کربلا* منتشر کرد^{۵۷}. این اثر را می‌توان در زمره آخرین پژوهش‌ها در این باره دانست.
۶. اسپوزیتو سرویراستار *دائرة المعارف جهان معاصر اسلامی*، سه مقاله «محرم»، «کربلا» و «عاشورا»^{۵۸} را تهیه کرده است. این مقالات از نگاه مسائل جدید جهان اسلام، به حادثه عاشورا و اعتقادات مسلمانان در این زمینه می‌پردازد و نشانگر اهتمام غرب به عاشورا پژوهی است.
۷. گرونوم در کتاب *بزرگداشت‌های اسلامی به عاشورا و محرم*، به عنوان یکی از شعائر و مراسم دینی هم پرداخت^{۵۹}.
۸. ریگیو مجموعه‌ای از مقالات تحلیلی و علمی را درباره تعزیه فراهم آورد. این کتاب را *تعزیه: شعائر و باورهای عمومی در ایران* نام نهاد^{۶۰}.

۹. رژی و بُمباسی با همکاری یکدیگر کتابی دربارهٔ تعزیه و نمایش‌های دراماتیک مذهبی در ادبیات ایرانی تألیف کردند و ابعاد مختلف خاطره نگاری نمایشی عاشورا را ترسیم و تحلیل نمودند.^{۶۱}

۱۰. انطوان بارا کتاب *الحسین فی الفكر المسيحي* را تألیف کرد که موضوع آن بدیع و نو است. بارا سیرهٔ انسانی حسین بن علی(ع) و تحلیل ارزش‌هایی که وی در راه آنها به شهادت رسید را به خوبی ارائه کرده است. نویسنده بسیار تحت تأثیر رفتار و سلوک امام قرار داشته و با مقایسهٔ سیرهٔ انسانی حضرت مسیح و حسین بن علی(ع)، که هر دو به شهادت منجر شد، به همانندی‌های آن دو شخصیت تأکید ورزیده است.^{۶۲}

۱۱. کورت فریشلر با تحقیق دربارهٔ حسین بن علی(ع) و انعکاس سیره و شهادت و آموزه‌های ایشان در فرهنگ ایرانی، کتاب *امام حسین و ایران* را تدوین کرد. ذبیح ... منصوروی این اثر را به فارسی برگرداند. البته به اصل متن دست نیافتیم و آقای منصوروی مشخصات متن انگلیسی را ارائه نکرده است.^{۶۳}

۱۲. ایند ورنر مقاله‌ای دربارهٔ مراسم عزاداری شیعیان با عنوان «زنجیرزی و سینه‌زنی شیعیان در محرم» در *مجلهٔ اسلام منتشر* کرد که در واقع نقادی این سنت دیرینه است.^{۶۴}

۱۳. کار اخیر ویلفرد مادلونگ^{۶۵} (۱۹۳۰م-) را دربارهٔ خلافت اسلامی در صدر اسلام، که ضمناً بخشی را هم به حسین بن علی(ع) اختصاص داده، نباید نادیده گرفت. این اثر با عنوان *جانسینی حضرت محمد: پژوهشی دربارهٔ خلافت نخستین*^{۶۶} منتشر شد. بعدها احمد نمایی و چند تن دیگر، آن را به فارسی ترجمه کردند.^{۶۷}

آنچه ارائه شد فقط گزیده‌ای از عاشورا پژوهی غرب از این منبع فیاض بود. امید است اطلاعات پژوهش‌های غربی‌ها در این باره به تمامی انتشار یابد تا راهی در جهت ارتقای این‌گونه تحقیقات گشوده شود.

پی‌نوشت‌ها:

۱. از جمله تحقیقاتی که از این نگاه به عاشورا، کربلا، محرم و امام حسین(ع) نگریسته‌اند و تحلیل کرده‌اند، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

Michael Fischer, *Iran from Religious Dispute to Revolution*, Cambridge, Mass, 1980.

Vernon Schubel, *Religious Performance in Contemporary Islam*, Columbia, 1993

۲. برای نمونه سلیمان کتانی، کتاب زیبایی یا نام *الحسین فی حله البرقیه* منتشر کرد که برای آخرین بار در بیروت، دار المرتضی، ۱۹۹۳ منتشر شد. پرویز لولاور این اثر را به فارسی ترجمه کرد که با این مشخصات چاپ شد: *امام حسین(ع) در جامهٔ ارغوانی*،

قم، نصر، ۱۳۷۸.

٣. تاکنون نقدهای زیادی بر کارنامه مستشرقان چاپ شده است مثلاً نک: فؤاد کاظم المقدادی، *الإسلام و شبهات المستشرقين*، قم، المجمع العالمي لأهل البيت (ع)، ۱۴۱۶ ق.

4. Heinrich Ferdinand Wustenfeld (1808-1899)

٥. فؤاد سزگین، *تاریخ التراث العربی: التدوین التاريخی*، ص ۱۲۹.

6. The Encyclopedia of Islam, 2nd ed., s. v. Husayn b. 'Ali.

نیز نک: *دائرة المعارف الإسلامية*، چاپ شارجه، ج ۱۲، ص ۳۸۷۸.

٧. برای اطلاعات جامع تر نک: *Index Islamicus* و کتابشناسی تاریخ اسلام از محمد نوری و قاسم خانجانی.

8. Mufid, Muhammad ibn Muhammad, *Kitab al-Irshad*, trans. I. K. A. Howard, Elmhurst, New York, 1981.

9. *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, vol. 2, pp. 150 -151.

10. Tabari, Muhammad ibn Jarir, *The History of al-Tabari*: vol. 19, The Caliphate of Yazid b. Muawiyah, trans. I. K. A. Howard, Albany, New York, 1990.

11. *OEMIW*, vol. 2, pp. 150 -151.

12. M.J. De Goeje.

13. *Sommario degli Annali de at- T. per Glianni delloeg*, Roma, 1925.

١٤. برای اطلاع از مشخصات این چاپ نک: محمد نوری و قاسم خانجانی، *مآخذ شناسی تاریخ اسلام*.

15. H. F. Amedroz.

16. D. S. Margoliuth.

١٧. نک همان، ص ۶۲-۶۳.

١٨. نک: محمد نوری و قاسم خانجانی، *مآخذ شناسی تاریخ اسلام*: محمد باقر حماده، *رحلة الكتاب العربی إلى دیار الغرب*

Jean Sauvaget, *Introduction to the History of the Muslim, USA*, University of California Press, 1965.

١٩. برای زندگی نامه و آثار وی نک: سبحان، *فرهنگ خاورشناسان*، ص ۳۳۳، یوسف البیان سرکیس، *معجم المطبوعات العربیة و المبریة*، ج ۲، ص ۱۹۱۷-۱۹۱۸.

٢٠. مشخصات این مقاله:

«Der Tod des Huseins ben 'Ali und die Rache», *AGGW*, 1883, S IV-VI.

٢١. فؤاد سزگین، *تاریخ التراث العربی: التدوین التاريخی*، ص ۱۲۸.

22. Aug. Muller

٢٢. عنوان اصلی اثر *Islam in Morgen und Abendlan* است که آخرین چاپ آن مربوط به ۱۹۸۵ در برلین است. ماجرای حسین بن علی(ع) در جلد اول این چاپ آمده است.

24. Julius Wellhausen.

25. Gottingen.

26. *Zur altesten Geschichte des Islams*, Berlin, 1899.

27. *Die Religios - Politischen Oppositions Parteien Im alten Islam*, In *Abhandlungen der Kgl*, Berlin, 1901.

28. *Das Arabisch Reich und Sein Stars*, Berlin, 1902.

29. Graham Weir.

30. *Arab Kingdom and its Fall*

٣١. این اثر را محمود رضا افتخارزاده به فارسی ترجمه و با عنوان *تاریخ سیاسی صدر اسلام: شیهه و خوارج*، (تهران، دفتر نشر معارف اسلامی، ۱۳۷۵) منتشر گردید.

٣٢. برای زندگی نامه و آرای و لهاوزن و نیز نقدهای درباره او نک: نجیب العقیقی، *المستشرقون*، ص ۷۲۴-۷۲۵: مقدمه محمود افتخار زاده بر کتاب *تاریخ سیاسی صدر اسلام*.

33. Henry Lammens.

34. *Fatima et les Filles de Mahomet. (Scripta Pontificii Instituti Biblici)*

۳۵. نجیب العقیقی، المستشرقون، ج ۳، ص ۱۰۶۸.

۳۶. دائرة المعارف الإسلامية، ج ۷، ص ۳۲۹.

37. L. Veccia Vaglieri

۳۸. اصل مقاله در چاپ دوم *The Encyclopedia of Islam* با عنوان "Husayn b. 'Ali" موجود است و ترجمه عربی آن توسط ابراهیم زکی خورشید در *دائرة المعارف الإسلامية* (شارجه، مرکز الشارقة للإبداع الفکری، ۱۹۹۸م، ج ۱۲، ص ۲۸۳۹-۲۸۷۹) آمده است.

39. *Le Califat de Yazid Ier.*

۴۰. *دائرة المعارف الإسلامية*، (ج ۲۲، ص ۲۸۷۹، چاپ شارجه)، ویژگی‌های کتابشناختی را: بیروت، ۱۹۱۱ ثبت کرده است.

41. *Etudes sur le Regne de Calife Omayyade Mo'awia Ier (448 pages).*

42. Dwight M. Donaldson.

43. *The Shiite Religion: a History of Islam in Persia and Irak*, London, 1933.

44. Alessandro Bausani.

۴۵. برای زندگی‌نامه و خدمات او نک: نصر الله نیک بین، فرهنگ جامع خاورشناسان مشهور، ج ۱، ص ۱۵۲-۱۵۸؛ *مجله راهنمای کتاب*، شماره ۶، ۱۳۳۲، ص ۵۰۳، ۵۱۴ و ۶۳۷-۶۶۰.

46. *Persia Religiosa*, Milan, 1959.

47. L. Veccia Vaglieri.

48. Naples.

۴۹. این اثر با عنوان انگلیسی *The Cambridge History of Islam* ابتدا در دو جلد و در چاپ بدی در چهار جلد توسط نویسندگان مختلف تدوین گردید و به سرپرستاری آقایان هولت، لمبتون و لوئیس با این مشخصات چاپ شد: London and New York, Cambridge University Press, 1920; Other Press 1977.

احمد آرام دو جلد آن را به فارسی ترجمه کرد که با این مشخصات منتشر گردید: *تاریخ اسلام، پژوهش دانشگاه کمبریج، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۷*.

50. "Husayn b. Ali", *The Encyclopedia of Islam*, Leiden, Brill, 1997.

51. Vernon Schubel, Berkeley, *Karbala as Sacred Space among North American Shiite*, University of California, press, 1995.

52. *Religious Performance in Contemporary Islam: Shi'i Devotional Ritual in South Asia*.

53. Louis Fier, *The Celebration of Ashura in Sunni Islam*, 1995. Columbia, S. C., 1993.

54. Hosin b. Ali by L. Veccia Vaglieri and Ashura and Karbala by Ernest Honigmann in *The Encyclopedia of Islam*, Leiden, Brill, 1960-1995.

55. Peter Chelkowski, *Taziyyeh: Ritual and Dramain Iran*, New York, 1979

۵۶. مشخصات کتابشناختی: تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۶۷.

57. *Horse of Karbala: Muslim devotional Life in India*, David Pinault, New York, 2000, xii+257P.

58. Ashura by Peter Chelkowski and Karbala by Abdulajiz Sachedin and Muharam by Vernon James Schubel and Husayn Ibn Ali by Mahmoud M. Ayoub and Taziyyah by Peter Chelkowski In *The Oxford Encyclopedia of Modern Islamic World*. ed., John L. Esposito, New York, 1995.

59. *Muhammadan Festivals*, G, E, Von Grunebaum, London, 1958.

60. *Taziyyah: Ritual and Popular Beliefs in Iran*, Ed. Milla Cozart Riggio, Hartfrd, Conn, 1988.

61. *Elenco di drammi Religiosi Persiani*, Ettore Rossi and Alessio Bombaci, Vatican, 1961.

۶۲. چاپ اول این اثر در ۱۹۷۸ انجام یافت. چاپ دوم با مقدمه اسعد علی و سید محمد بحر العلوم و با این مشخصات نشر یافت: کویت، ۱۹۸۰م/۱۴۰۰ق؛ افسست، چاپ دوم، قم، ۱۳۰۲ ق.

۶۳. چاپ اول، ۱۳۵۱؛ چاپ دوم، تهران، جاویدان، ۱۳۵۵.

64. "The Flagellations: Muharram and The Shiite Ulema", Werner Inde, *Der Islam*, v. 55, No.1, March 1978.

65. Wilferd Madelung.

66. *The Succession to Muhammad: a study of the early caliphate*,

۶۷. مشخصات کتابشناختی: مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۷.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی